

İLHANLI İDÂRÎ TEŞKİLATI I: DÎVÂNLAR
ILHANID ADMINISTRATIVE ORGANIZATION
I:DIVANS (THE OFFICE OF OFFICIAL
CORRESPONDENCE)*

Özkan DAYI**

Makale Bilgisi

Başvuru: 07.07.2020

Kabul: 13.11.2020

Article Info

Received: July 07, 2020

Accepted: November 13, 2020

Özet

Tarihte siyâsî ve askerî açıdan başarılı olan devletlerin idârî anlamda iyi bir şekilde teşkilatlandığını bilmekteyiz. Bu sistemi hazırlayan, tatbik ve takip eden, kayıt altına alan resmî yazışma sistemi yani dîvân teşkilatı İslâm medeniyetinin en önemli kurumlarından birisidir.

Dîvânların özellikle Abbâsî ve Selçuklu dönemlerinde parlak bir dönem yaşadığı ve Selçuklulardan sonra kurulan Türk-İslâm devletlerine resmî işler açısından örnek teşkil ettiğini görmekteyiz. Bu özellikleri ile Sâsânîlerden XIII. yüzyıla kadar Yakınoğu idârî sisteminin ayrılmaz bir parçası olan dîvân teşkilatının İlhanlılar zamanında da bu coğrafyada uygulandığını bilmekteyiz. İlhanlı döneminde uygulanan dîvân sisteminin işleyiş anlamında olmasa da, Çin ve Uygur idari anlayışlarını bünyesinde barındırması açısından diğer Yakınoğu devletlerinden farklılık gösterdiğini rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Bu farklılığın Yakınoğu unsurları ile kaynaştığını görmekteyiz. Tüm bu özellikleri ile çalışmamızda inceleyeceğimiz İlhanlı dîvân sistemi döneminde özgün bir karakter sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Dîvân Teşkilatı, Moğol İdârî Sistemi.

Abstract

We know that the states were successful in politics and militarily in history were organized in a good way in the administrative sense. The official correspondence system that prepares, applies, follows up this system and records it, namely the divan organization, is one of the most important institutions of Islamic civilization.

* Bu çalışma, *İran Moğollarında İdarî Bürokrasi (1231-1295)* adlı doktora tezinde yer alan Dîvânlar adlı bölümün yeniden ele alınarak düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ozkandayi@bayburt.edu.tr

We see that the Divans had a brilliant period especially during the Abbasi and Seljuk periods and they set an example for the Turkish-Islamic states established after the Seljuks in terms of official works. With these features, from the Sâsânîs until the XIII. century we know that the divan organization, which was an inseparable part of the Near East administrative system, was successfully applied in this geography in the time of Ilhanids. We can easily say that the administrative system applied during the İlhanid period differs from other Near Eastern states in terms of incorporating China and Uyghur administrative understandings, even if it is not functioning. system, even if it is not functioning. We see that this difference socializes with the Near East factors. With all these features, the İlhanid diwan system which we will examine in our study, exhibits a unique character in its period.

Key Words: Ilkhanids, Diwan Organization, Mongolian Administrative System

Giriş

İlhanlılarda dîvân teşkilatına geçmeden önce bu kurumun kelime anlamına, ortaya çıkışını ve İlhanlı dönemi öncesinde Cengiz Han'dan Kubilay Han'a kadar Büyük Moğol Devleti'ndeki dîvân uygulamalarına değinmemiz dîvân teşkilatını kavramamız için faydalı olacaktır. Ayrıca çalışmamızın konusunu, 1256-1295 yılları arasında İlhanlı devletindeki idarî ve malî dîvânlar oluşturduğu için İlhanlılarda askerî dîvân teşkilatına¹ incelememizde değinmedik.

Dîvân, kelimesinin ortaya çıkışı ile ilgili muhtelif rivayetler mevcut olup bu rivayetler odak noktası kabul edildiğinde, kelimenin menşeinin Farsça olduğu ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bu rivayetlerden ilkinde göre; Kısra Nûşîrevân (Anuşîrvan)², kâtiplerinin yanına gittiğinde, onların kendi kendilerine sayı saydıklarını, hesaplamalar yaptıklarını görmüş ve bu duruma hayret eden Nûşîrevân, onları kastederek, Farsça'da deli ve meczub anlamına gelen dîvâne kelimesini kullanmıştır. Bu sebeple hesap işleriyle meşgul olan bu kişilerin bulunduğu yere dîvâne adı verilmiştir. Zamanla bu ikâmet yerinin söylenişi, kelimenin sonundaki güzel h harfi düşürülerek dîvân haline dönüşmüştür. İkinci rivayet ise; devlet işlerini iyi bildikleri, bu

¹ Askerî dîvân teşkilatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020, s. 140-141.

² Ânûşîrvân veya Nûşîrevân adıyla da bilinen hükümdar, âdil kararlar alması ile tarihte tanınmaktadır. Mazdek isyanının ülkeye verdiği zararı giren Enûşîrvân, Bizans ile kısa bir süre barış yapsa da, bu barış 540 yılında bozuldu. Sâsânî ordularının Bizans'a karşı başarılı olduğu bir dönemdir. Batıda Bizans'a karşı üstün konuma geçen Enûşîrvân, doğu sınırında Afganistan ve Horasan civarında Eftalitler'e yani Akhunlar'a karşı başarılar kazanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İbn-i Belhî, *Farsnâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1384 hş., s. 88-99.

işlerde uzman oldukları ve her türlü karışık hesap işlerine vakıf oldukları için, devlet kâtiplerine; Farsça'da şeytan anlamına gelen dîv kelimesinden türetilen dîvân denildiği yönündedir. Sonra, bu kelime onların çalıştıkları yer için kullanılmıştır. Dîvân kelimesinin ortaya çıkışı hakkında verilen bu bilgiler rivayet olsalar da, Farsça sözlüklerde kökeni Pehlevîce olarak gösterilen dîv kelimesinin *dev*, *şeytan* anlamlarına gelmesi, hatta *deli*, *çılgın* manâlarına gelen dîvâne kelimesinin de dîv kelimesinden türemiş olarak işaret edilmektedir.³

Dîvân kelimesinin kökenine değindikten sonra kurumsal açıdan bu sistemi inceleyebiliriz. İslâm tarihi içerisinde dîvân teşkilatının geliştiğini ve sonraki devletlere gelişen ve değışen hali ile iyi bir örnek olduğunu bilmekteyiz. Fakat çalışmamızda hakkında birçok akademik inceleme yapıldığı için dîvân teşkilatının tarihi sürecine makalenin içeriği bölmek adına yer vermedik.

Dîvân, İslâm devletlerinde vezârethâne ve devlet işlerinin yürütüldüğü resmî daire anlamında kullanılmaktadır.⁴ Dîvân teşkilatında İslâmî dönem içerisinde İranlı kâtiplerin etkisinin olduğu, onların kayıt ve resmî işlem tarzının İslâm bürokrasisine geçtiği bilinmektedir. Bu resmî işleyişin, önceki dönemlerdeki gibi Moğollar döneminde de devam etmiştir.⁵ Dîvânlar, İslâm medeniyeti Abbâsî ve Selçuklular çağında dîvân teşkilatları en parlak ve teşkilatlı dönemlerini yaşamışlardır.

1. İlhanlılara Kadar Moğollarda Dîvân Teşkilatına Genel Bakış

Dîvân olarak adlandıracağımız sistemin Moğol devletinde ilk kullanıldığı dönem Cengiz Han zamanıdır. Cengiz, Uygur ve Çinli müşavirlerinin

³ Detaylı bilgi için bkz; Eş-Şeyh Ebî-il ‘Abbâs Ahmed Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, I, Dâr-ül Mısriyye, Kahire 1340-1922, s. 90; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, Dergâh Yay., İstanbul 2005, s. 492; Mustafa Fayda, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, II, Çağrı Yay., İstanbul 1992, s. 140; Abdülaziz-ed-Dürî, “Divan”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, s. 378; Seyyid Muhammed Mehdi Ca'ferî-Necme Derrî, “İcâd-i Dîvânâ-yi Hukûmetî der İslâm be Teklîdî ez İrânîyân”, *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsân Dânişgâh-i Şehîd Bâhner Kirmânî*, Sayı: 20, s. 51-52; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979, s. 135; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015, s. 39-42; Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, II, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş., s. 1559.

⁴ Abbâs Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, İntişârât-ı Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., s. 390; Şemîs Şerîk Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Edeb ve Honer-i İrân, Tahrân 1357 hş., s. 138; Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsîyi 'Amîd*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1349 hş., s. 673-674.

⁵ Abbâs Kadyânî, *Tesîr-i Ferheng ve Temeddun-i İrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1386 hş., s. 291; M. Muhammedî, *Ferheng-i İrânî ve Te'sîr-i Ân der Temeddun-i İslâm ve Garb*, Çâphâne-i Peymân, Tahrân 1323 hş., s. 80.

desteğiyle bir devlet dairesi teşkil etmiştir. Bu teşkilatta Ögedey ve Güyük hanlar döneminde çok sayıda memurun çalıştığı bilinmektedir. Güyük döneminde devlet dairelerinin başında Bulgay Aka adında biri bulunmaktaydı.⁶ Cengiz Han zamanında devlet işlerinin yürütüldüğü dîvânlarda ilk zamanlarda Uygurların ve Çinlilerin yoğun olarak görev yaptığını bilmekteyiz, sonradan Hârizmli Müslümanların da bu teşkilâtta etkin olarak yer aldığı görülmektedir. Cengiz Han, Otrar'a ulaştığında Hârizmşâhların dîvân görevlilerinden Bedruddîn 'Amîd, Hârizm sultanı tarafından suçlanmış ve bu yüzden Hârizm yönetiminden ayrılarak Cengiz'e sığınmıştır. Daha sonra bu şahıs, Cengiz Han'a bağlanmış ve Hârizmşâh umerâsının dilinden yalanlama mektupları yazmış, Cengiz Han'a sadakat göstermeye çalışmıştır.⁷ Bu olay bize; farklı devletlerin dîvân çalışanlarının Moğol devletinin siyasî kadrosunda yer edinmeye başladıklarını göstermektedir. Böylece Moğol devleti kendi devlet teşkilatını güçlendirmeye ve tesis etmeye başlamıştır. Deneyimli şahısların devlet işlerini devam ettirirken devlet ricâli arasında siyasî duruşları ile de yer edinmeye başladıkları açıkça görülmektedir.

Devletin yazışma ve kayıt işlemlerini yürüten dîvân bünyesinde, yasaları ve resmî belgeleri korumak ve tashih etmek için bir devlet arşivi oluşturma zorunluluğunu Cengiz Han hissetmiş ve bu anlamda bir müesseseyi kurmuştu. Resmî belgeler ve yasalar Bitikçi adıyla bilinen kâtipler tarafından hazırlanırdı. Resmî belgelerin tümü hükümdârın mührü ile onaylanırdı. Devlet sekreterliğinin Moğol, İran, Uygur, Kuzey Çin, Tibet ve Tangut şubeleri var olup, bunların kendilerine has bürokratik ıstılahı mevcut idi. Resmî yazılar siyah ya da kırmızı dört köşe bir damga ile mühürlenirdi. Posta işlerinde ise yeşil tamga devlet dairesinde kullanılırdı.⁸

Moğol devletinin kuruluşundan beri malî işlerin sorumluluğu ise baş vezire ait olmuştur. Moğolların devlet ricâlinden olan Cinkay, Ögedey zamanında baş vezir ve Yeke Bitikçi olarak görev yapıyordu. Cengiz ve Cengiz hanın oğlu Ögedey döneminde sivil işlerin düzenlenmesinde emeği

⁶ Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 314-315;

⁷ Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübürtî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-ı Sa'dî, Tahrân 1366 hş., s. 40-41; Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., s. 494-495; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-ı Nâmek, Tahrân 1374 hş., s. 26-27.

⁸ Nadir Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay., IX, İstanbul 1993, s. 82-83.

geçen devlet ricâlinden biri de Çinli vezir Yeluçutsay (Ye Lu C'hu t'ia) olmuştur. Yeluçutsay, Çin'den toplanması gereken vergi muhtevası ve şekli hususunda müşavir Mahmûd Yalavac⁹ ile anlaşmazlıklar yaşamıştır.¹⁰

Ögedey Kaan zamanında müşavir olarak görev yapan Yeluçutsay, devlet teşkilatının gelişmesinde oldukça gayret etmiş, onun önerileri ile ülke idarî anlamda yapılanmaya girmiştir. Ögedey zamanında ülke on vilâyete taksim edilmişti.¹¹ Ögedey, idarî ve malî tanzimde baş vezirin uygulamalarından memnun kalmıştır. Bu durum bize, Moğol yönetiminde idarî sistemin başı kabul edilen kişilerin, görevine sadık ve memnun edici bir tavır ile çalıştığı göstermektedir. Ayrıca bu işleyişin Ögedey tarafından taltif edildiği de kaynaklarda aktarılmaktadır.

Moğol devlet adamları Cengiz Han'ı örnek olarak Moğol hâkimiyetinin yayıldığı bölgelerdeki yerel unsurlardan kâtip ve mali işlerden sorumlu memur olarak faydalanmışlardır. Bu anlamda Mahmûd Yalavac'ı ve Argun Aka'yı örnek iyi birer örnek olarak gösterebiliriz. Büyük hanlık ve şube devletlerde kurultaydan sonra idarî en büyük kurumu birinci vezirlik makamı oluşturmaktaydı. Han ya da İlhan ile büyük vezir arasında gerçek anlamda resmî nüfuz sınırlaması mevcut değildi. Fakat bazı zamanlarda hükümdar ile vezir arasında hükümdarın vekili olan nâibin bulunduğu da bilinmektedir.¹² Ayrıca bu dönemde vezirlere, altın tamgalı menşurlar da verilmekteydi.¹³

Güyük, kaan olduğunda Moğol devletinin baş yargıcı olan ve Nastûri mezhebinden Yeke Yarguci Bulgay'ı resmî belgelerin ve yasanâmelerin düzenlenmesi ile görevlendirmişti. Bulgay, maiyetine aldığı birçok bitikçi ile kendisine verilen görevi yerine getirmiş, onun emrinde bulunan memurlar vergilerin tahsilini, elbise ve değerli eşyaların kıymetini belirleme gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Dîvândan çıkan evrâkın sağ üst köşesine “*Mengü Tengri Küçündür*”, yani “*Sonsuz Tanrı'nın Gücü ile*” ibaresi yazılırdı. Nayman devletinin Moğol hâkimiyetine girmesinden sonra Moğol devletinde resmî işlerde ilk olarak yazı kullanılmaya başlamıştır. Cengiz Han, Nayman

⁹ Özkan Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Science*, III, 2015, s. 67.

¹⁰ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerîmî), İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1374 hş., s. 564; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994, s. 120.

¹¹ Âştiyânî, *Târîh-i Mogül ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, s. 136; Kadyânî, Abbas, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogül*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş., s. 120; Spuler, *İrân Moğolları*, s. 305.

¹² Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 307; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihî Kuruluş Devri*, s. 119.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988, s. 209.

Hanı'nın mülhürdârı Tatatunga¹⁴ (Ta-Tangg'a veya Taşatun) olarak da bilinen Uygur'u kendi çocuklarına öğretmen tayin etmiş, Uygur Taşatun ile Moğol devlet işlerinde Uygurca revaç bulmuş ve Uygurca'nın kullanımı 1204'ten 1287'ye kadar varlığını devlet geleneğinde devam ettirmiştir. Cengiz Han'ın dîvân işlerinde Uygurca resmî dil olmuş, yazı hangi millete gönderilecekse, o lisan ile yazılmış, bu işin yapılabilmesi için dîvânda farklı diller bilen çok sayıda bitikçi bulundurulmuştur. Bu bitikçilerin başında Yeke Bitikçi unvanı ile bir baş bitikçi bulunur, gelir gider defterlerini kontrol eder, eyâletlere berâtlar yazar, eyâletlere gidecek kâtiplerin seçimini ile de meşgul olurdu. Doğu ve batıdaki Moğol devletlerinde bulunan bitikçiler hanlık merkezindeki Yeke Bitikçi'ye bağlı idiler. Bu yönü ile merkeziyetçi yapıya sahip olan Cengiz İmparatorluğu zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. Cengiz Han'dan beri Moğol devletinde ilk idarî teşkilat sisteminin Uygur asıllı Türkler tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Ayrıca Nayman Tatatunga ile Moğollar arasında devlet işlerinde mühür kullanma alışkanlığı başlamıştır.¹⁵

Mengü Kaan döneminde, Karakurum'daki dîvânlarda kullanılmak üzere Farsça, Çince, Uygurca ve Tangutça bir sözlük de hazırlanmıştı.¹⁶ Bu uygulama dîvânlarda çalışan memurların işini kolaylaştırmış, idarî açıdan ise bu sözlük onlar için kılavuz niteliğinde olmuştur. Şüphesiz bu sözlüğün hazırlanması büyüyen Moğol devleti için dîvân kurumunu bir eğitim merkezi haline de dönüştürmüştür.

Kubilay zamanında Divân teşkilatı Marco Polo'nun seyahatnamesinden edindiğimiz bilgiye göre, Çin'de bulunmaktaydı. Kubilay'ın on iki beyi, ordu işlerini düzenleyen bir yönetimi seçer, bu kurul subayların yaptıkların faaliyetlerini gizlice takip etmekteydi. Kurul, Kaan'dan başkasına karşı sorumlu olmadığı için yüce kat anlamında Tay kelimesi ile adlandırılmıştı. Bundan başka yine on iki beyden oluşan ve kaanlığın otuz dört eyaletinin yönetimiyle ilgili bütün alanlarda denetleme yetkisi bulunan bir üst kurul daha mevcuttu. Bu mekanizma, Hanbalık'ta pek çok odası ve salonu bulunan

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002, s. 153.

¹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 304, s. 315; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s. 153-155; Ersoy, Feyzi, "Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler", *SÜTAD*, 22, Konya 2007, s. 395; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Çev. M. L. Kaya, Kabalcı Yay., İstanbul 2011, s. 155-156; V.V., 411; A. P. Gündegül, "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, s. 919; W. Barthold, "Cengiz Han", *İA*, *MEB* Yay., III, İstanbul 1979, *MEB* Basımevi, s. 94; Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s. 298.

¹⁶ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 158; A. Hâtemî-A. 'Arabof, "Mogûlsitizi 'Atâ Melik Cuveynî der Târîh-i Cihânguşâyî", *Târîh-i İrân*, 66, 1389 hş., s. 32.

büyük bir sarayda toplanır; her ilin, denetçilerini ve kâtiplerini seçerek atardı.¹⁷

Câmi'ü't-Tevârih, Kubilay dönemi dîvân teşkilatı hakkında bize detaylı bilgiler aktarmaktadır. Esere göre, Kubilay'ın genellikle zamanını geçirdiği Daydu şehrinde adına Şink veya Sing denilen büyük dîvân bulunmaktaydı. Bu dîvânın bir başkanının olduğu ve bu yetkilinin kendisinden daha üst düzeyde bulunan bir başka yetkiliye danıştığını *Câmi'ü't-Tevârih* aktarmaktadır. Bu üst düzey yetkilinin bulunduğu dîvâna Lişe denilmekteydi. Sureti yazılan kararlar Lişe dîvânından mertebesi daha yüksek olan Luşe dîvânına arz edilir, oradan Çebyun olarak adlandırılan üçüncü bir dîvâna gönderilirdi. Çebyun'dan çıkan karar dördüncü bir dîvân olan ve yam (posta) işlerinin de yapıldığı Tunçenyun'a giderdi. Adı geçen ilk üç divan yani Lişe, Luşe ve Çebyun dîvânları Tunçenyun dîvânının yönetimine bağlı idiler. Bunlardan başka askerî işlerle meşgul olan Juştai isminde beşinci bir dîvân, elçilerin, ticaret ehlinin işlerinin görüldüğü, yarlıg ve payzaların yazıldığı Senevişe adında altıncı bir dîvân daha mevcut idi.¹⁸

Adet üzere her gün emirler dîvân işlevi gören Şink'e gelirler ve dört Çingsang¹⁹ devlet ricâlinin ve bitikçilerin mansıplarının hesabıyla meşgul olurlar, Çingsangların her biri sandalyeye oturur ve önlerinde divitler bulunurdu. Emirlerin kendine has tamgası²⁰ mevcuttu. Birkaç bitikçi, her gün dîvâna gelen kişilerin isimlerini yazmak ile sorumlu olup dîvân çalışanlarından biri dîvâna az gelmişse o kişi görevden azledilirdi. Hanbalık'daki şink, azametli olup binlerce yıllık defterler burada muhafaza edilirdi. Şink'te iki bin kişi çalışmaktaydı ve her şehirde bir şink mevcut olup Bağdat, Konya, Şirâz gibi büyük şehirlerde bu dîvânlar bulunuyordu. Hanbalık'taki dört Çingsang'ın olduğu bu şinkten başka Kaan'ın

¹⁷ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Göngören, Yol Yay., İstanbul 2015, s. 98.

¹⁸ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 643-644.

¹⁹ Çingsang unvanı, Moğol devletinde idareci, baş vezir ve hükümdâr nâibi anlamlarına gelmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 332-335.

²⁰ Asya Hunları'ndan itibaren var olan Tamga, kelime olarak eski Türklerde hakanların resmî mühürlerinin karşılığı için kullanılmıştır. Tamgalar özellikle resmî evraklarda ve elçilik yazışmalarında kullanılırdı. Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 84; Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, 154; Ali Ekber Dihhudâ, "Tamga", (Haz. Muhammed Mu'ineddîn -Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, s. 6117.

memleketlerinde on iki tane²¹ daha şink vardı. Ayrıca başkent şinginden başka bir yerde Çingsang bulunmaz idi.²²

2. İlhanlılarda Dîvân Teşkilatı

İlhan Hülegü, Ön Asya'ya doğru yola çıktığında yanında hazır bulunan sivil idarî kadroya da sahipti. Ayrıca Hülegü gelmeden önce Kafkasya ve İran'da bulunan Moğol yönetiminin görevlendirdiği sivil ve askerî personel Hülegü'nün Ön Asya'ya İran'a gelmesi ile onun hizmetine girecektir. İlhan Hülegü, bu coğrafyadaki İsmâ'îlî ve Halifelik meselesini kendi lehine nihayete ulaştırdıktan sonra kurduğu devlet düzeni ile daha yakından ilgilendiğini söyleyebiliriz. O, İran'a geldikten üç yıl sonra, idarî ve malî işlerini düzenleme fırsatı bulmuş ve ilk olarak da bir dîvân teşkil edilmiş, bir hazine dairesine ihtiyaç duymuştur. Bu döneme kadar hatunların ve şehzâdelerin masrafları vilâyetlerden temin ediliyordu, İlhanlı devletinde hazine kurulduktan sonra gelir ve giderler yeniden düzenlenmiştir.²³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ* adlı eserinde kalem ehlinin yani dîvân çalışanlarının senede yaklaşık üç yüz bin kadar bir maaş aldıklarını bize aktarmaktadır.²⁴ Bunun yanında dîvân için ayrılan topraklar mevcut olup, bu arazilerin gelirleri dîvân çalışanlarına maaş olarak verilmekteydi.²⁵ Yine Hülegü zamanında, ilk dönem devlet düzeninin tesis edilmesinde danışmanlık düzeyinde ünlü bilgin Hâce Nasîreddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî'nin²⁶ yeri olduğu söylenebilir.²⁷ Devlet işlerindeki taksimatın

²¹Yukarda bahsedilen on iki dîvân hakkında detaylı bilgi için bkz. Özkan Dayı, "Câmiü't-Tevârîh'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSBD*, 55, Erzurum 2015, s. 239-255.

²² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 644; Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş., s. 9; Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 161.

²³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, s. 120.

²⁴ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, IV, s. 426.

²⁵ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, s. 98; I. P. Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl*, II, (Trc. Kerîm Keşâverz), Tahrân 1344 hş., s. 5-8.

²⁶ Hâce Nasîreddîn Tûsî (1198-1273), İran'ın büyük matematikçi ve müneccimlerinden biridir. Başlangıçta İsmâ'îlîlerin hizmetinde Kuhistan'da yaşadı, fakat kalelerin fethinden sonradan Hülegü'nün hizmetine girmiştir. İsmâ'îlîlerin elinde uzun süre tutsak olarak kalmış ve Hülegü kuvvetleri bu kaleleri kuşatmaya başladıkları sırada, Rükneddîn Hurşâh onu Hülegü'ye elçi olarak göndermiştir. Zahîreddîn Mar'âşî'nin Târih-i Taberistân adlı eserine göre Hâce Nasîreddîn bir müddet Hurşâh'ın vezirliğini de yapmıştır. Daha sonra Hülegü'nün hizmetine girmiş ve 1256 yılında Tus şehrinin idareciliği ona verilmiştir. Bağdad kuşatması sırasında bu makama ve halifenin şahsına duymuş olduğu kin ve nefretten dolayı halkın, şehrin ve halifenin zayıf yönlerini Hülegü'ye anlatmak suretiyle adeta kuşatmaya devam etmesi için teşvik etmiştir. Bağdad ve yöresinde Şîî Müslümanlar ve Moğollar arasında dialog kurarak onların korunmasını sağlamıştır. Ayrıca Merağa rasathanesini kurarak astronomi

ve idarî düzenlemenin özellikle Bağdad'ın düşüşünden sonra İlhanlı hükümdârı tarafından ele alındığını görmekteyiz.

Dönem içerisinde divân bürokrasinde farklı mezhebî ve dinî grupların da zaman zaman etkinlik kazandıklarını görmekteyiz. Sultan Ahmed Teküder'in İslâm'ı kabulüyle bürokratik alanda devlet memurluğunda yükselen Müslümanların bu konumu, Ahmed Teküder'in tahtan indirilmesi ve şehzâde Argun'un İlhan olmasıyla yerini bürokraside Yahûdîlerin etkinlik olduğu bir duruma bırakmıştır. Bilindiği üzere Yahûdî cemaatinin bu yükselişi Zencân'ın Ebher vilâyetinden olan Sa'du'd-Devle'nin Argun Han'a vezir olması ile hız kazanmıştır.²⁸

İlhanlı devlet teşkilatı hakkında özellikle Hindûşâh Nahcivânî'nin *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*²⁹ adlı eserinden döneme ait bilgiler edinmekteyiz. Bu dönem içerisinde İlhanlı divân teşkilatını şu başlıklar altında taksim edebilmekteyiz. Dönemin kaynak eserlerini incelediğimizde; Dîvân-i A'lâ, Dîvân-ı Bozork, Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı İsîfâ, Dîvân-ı Kazâ, Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı Uluğ Bitikçi, Dîvân-ı Nazar, Dîvân-ı Hâlisât, Dîvân-ı

alanında alanında yaşadığı dönem için önemli mesafe kat etmiştir. Tûsî; Felsefe, astronomi ve matematik de dünya çapında bir bilgin idi. Zic-i İlhanî adında astronomi kitabını yazmıştır. Daha Hülegü Karakorum'da iken abisi Mengü Han onun adını duymuştu. Bu Ön Asya bilgininin kendisine gönderilmesi için Hülegü'den istemişti. Moğollar, yargı işinde görevlendirecekleri insanın Moğol olmasına dikkat ederlerdi. Bu yönüyle Nasîreddîn Tûsî gibi bazı istisnalar olmuştur. Tûsî'nin ayrıca Hülegü'nün danışmanlığını yapanlardan olduğu da bilinmektedir. 1273 yılında (672 h.) Hoca Nasîreddîn-i Tûsî, vefat etmiştir. Bağdad ve Asur'daki medrese ve ilim ocaklarına ait bütün evkâfi onun idaresi altında bulunuyordu. Bağdad'ı ziyaret etmekte iken burada vefat etti. Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 103-106, 116; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 29; Müstevfî, *Târih-i Guzide*, s. 590; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, s. 967; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, s. 246-251; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifin*, XI, s. 207; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 593; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 71; Mar'aşî, *Târih-i Taberistân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), s. 33-34; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, s. 3945-3946; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, s. 2194; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, s. 159; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 501-503; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, s. 23; ez-Zirikli, *El-A'lâm*, V, s. 257-258; Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, s. 143; Hamîd Nîrnûrî, *Sehmi İrân der Temeddun-i Cihân*, İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1379 hş., s. 415; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, s. 137-139.

²⁷ S. E. Rîzevî, "Nasîreddîn Tûsî ve Goftmân-i Mehâr der 'Ahd-i Nâmüselmânîyî İlhanân", *Faslnâme-i İlmî-Pejûheşî Târih-i Ferheng-i Temeddun-i İslâmî*, 13, 1392 hş., 100; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-ı Mohm der 'Ahd-İlhanî", *Kitâb-i Mâh-i Târih ve Cográfya*, 1383 hş., 80.

²⁸ Zebihullah-i Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., s. 116-117.

²⁹ Nahcivânî, Muhammed b. Hindûşâh, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-ı Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976.

Mutâlaa', Dîvân-ı Yargu, Dîvân-ı İmâret, Dîvân-ı Memâlik, Dîvân-ı İncü gibi adlar ile anılan belli başlı dîvânların varlığı bilinmektedir.³⁰

2.1. Dîvân-ı Saltanat Makamı

Devletin diğer idari yapıları bu dîvâna bağlı olup genellikle sarayın ya da saray halkının meseleleri burada görüşülmekte idi.³¹

2.2. Niyâbet-i Saltanat Makamı

Memlûklerde, Türkiye Selçuklularında olduğu gibi İlhanlı idaresinde de Niyâbet-i Saltanat mevcut olup, mertebesi vezirle eşit ve hatta bazen ondan üstün de olmakta idi. Ahmed Teküder döneminde Emîr Soğuncak (Suncak)³² nâib-i saltanat yapılmıştır.³³ Fakat Argun zamanında daimi niyâbet uygulaması kaldırılmış, yalnız lüzumlu durumlarda hükümdâra vekâlet etmek üzere nâiblik oluşturulmuştu. Yani İlhan bir sefere ya da merkezden uzak bir yere gittiğinde tüm sorumluluk bu makama niyâbet eden kişiye bırakılmaktaydı. İlhan Geyhatu, Anadolu'ya giderken Şiktur Noyan'ı³⁴ İran'da nâib olarak bırakmıştı. Nâibi saltanat olacak kişinin işinin ehli ve dirayetli bir kişi olması gerekiyordu. Saltanat nâibi olan kişinin ülkedeki her şeyden haberdâr olması ve her şeyin aslını sorup soruşturması başlıca görevi idi.³⁵

³⁰ Seyyid E. Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş., s. 143; Bülent Yılmaz, *Celayirliler Kabile-Devlet*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 338; Tuysuz, Şaban Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004, s. 223-224.

³¹ Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-ı Mohm der 'Ahd-İlhânî", *Kitâb-i Mâh-i Târih ve Cografyâ*, 1383 hş., s. 82.

³² Detaylı bilgi için bkz. Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 32; Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş., s. 133; Mollâ Ahmed Tetevî, -Asâf Hân Kazvîni, *Târih-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), IV, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş., s. 4034; Mîr Seyyid Hamideddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., s. 236, s. 248-249; Seyf b. Muhammed Seyfî Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş., s. 82; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, s. 193-194.

³³ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 367.

³⁴ Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 830-832; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 365; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 158; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 644; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 371; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi' Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, Çev. Ali Asger Hikmet, İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş., s. 48; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, s. 197.

³⁵ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 92-94; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 207.

2.3. Dîvân-ı Bozork ve Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik Makamı

Bütün devlet işlerinin görüşüldüğü bu makama, Dîvân-ı Kebîr-i İlhânî ya da Dîvân-ı İlhânî denilmekteydi. Bu dîvân; Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik-i Âlâ, Sâhib-i Dîvân-ı Bozork veya Sâhib-i Dîvân-ı İlhânî veya Sâhib-i Dîvân olarak da bilinmekte ve askerî işler dışında devletin malî, idarî işleri bu dîvânda görüşülmekteydi. Sâhib-i dîvân olan vezirlerden başka Vezir Nâibi, Müstevfi, İsrâfu'l- Memâlik Uluğ Bitikçi, Münşî-i Dîvân bu dîvânın çeşitli şubelerinin başkanı veya nâzırları görevinde idiler.³⁶ İlhanlı devletindeki vezâret ve sâhib-i dîvânlık makamı Şemseddîn Muhammed Cüveynî vezirliğinde onun şahsında toplanmış, daha sonra bazı sebeplerle vezâret ve sâhib-i dîvânlık bazen birbirinden ayrılmış bazen de aynı kişide tekrar bir araya gelmiştir.³⁷

2.4. Vezâret veya Sâhib-i Dîvân Makamı

İlhanlı devletinin idaresinde İlhan'a birinci vezir en yakın yardımcı durumundaydı. Birinci vezirin yanında ona yardım eden nâib, idarede önemli bir yerde idi. Memurları tayin etmek, tayinleri tasdik etmek ve malî işleri yürütmekle ikinci dereceden vezir sorumlu idi. Fakat İlhanlılarda bazen malî işlerin birinci vezirden alındığını da bilmekteyiz. Maliyeye vekâlet eden birinci vezir ile malî işler ile sorumlu memurlar, Sâhib-i Dîvân olarak adlandırılırlardı.³⁸ Sâhib-i Dîvân yani vezir, devletin maliye ve hazine bakanlığının en yetkili kişisi idi.³⁹ Anlaşılacağı üzere bu makam, devletin genel koordinatörlüğünü yapan idarî bir sisteme sahipti.

İlhanlı ülkesinde asiller ve kurultayın yanında ülkenin siyasî yönetiminde İlhan'a en yakın şahıs olarak baş bakan durumundaki veziri görmekteyiz. Bu şahıs hükümdârın temsilcisi olarak nâib unvanını da taşırlardı. Baş vezir genelde vezirlerin en yüksek derecesinde olan sivil memur durumunda idi. Vazifelerinin arasında memur tayini ve ülkenin idaresi bulunurdu. Malî idarenin vezirin sorumluluğundan bazı durumlarda ayrıldığını görmekteyiz. Şayet malî işleri de vezir yürütürse "*Sâhib-i Dîvân*" unvanını kullanırdı. 1256-1295 tarihleri arasında görev yapan baş vezirler; Seyfeddîn Bitikçi (1260-1263)⁴⁰, Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284)⁴¹, Emîr Buka

³⁶ Nahçivânî, *Dustûrû'l- Kâtib*, II, s. 92-93; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 209; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 143.

³⁷ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 209; Osman G. Özgüdenli, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, s. 89-90; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", s. 83.

³⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 307; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 89; Erkan, Mehmet, "Târih-i Hesâbdârî", *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., s. 31.

³⁹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, s. 544.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 692, 696, 715; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, s. 49; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 571; Mîrhând, *Târih-i*

(1284-1288)⁴², Sa‘du‘d-Devle (1287-1291)⁴³, Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî (1292-1295)⁴⁴, Cemaleddîn Destcirdanî (1295)⁴⁵’dir. Vezirlerin üstün ve geniş yetkilere özellikle Argun Han ve Geyhatu Han zamanlarında sahip oldukları görülmektedir. Hatta Argun Han zamanında vezir olan Emîr Buka ve Sa‘dü‘d-Devle hemen hemen bütün devlet işlerine el atmışlardır.⁴⁶

İlhanlılarda geniş yetkilere sahip olan vezirin bilgisi dâhilinde dîvândan çıkan müsvedde niteliğindeki yazılar temize çekilir, temize çekildikten sonra yarlıg halini alan bu yazışmalar, tarih atma vazifesi ile mükellef kâtip tarafından tarihlenerek tekrar vezire sunulur, o da açık bırakılan mahali

Ravzatu’s-Safâ, V, s. 233, 268-269; Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu’s-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., s. 102,104.

⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 346; Beyzâvî, *Nizâmu’t-Tevârih*, 134; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca‘fer Şe‘âr), Tahrân 1348 hş., s. 427; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (Iran Moğolları)*, s. 142-160.

⁴² Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi‘u’t-Tevârih*, s. 773-774; R. Şa‘bânî- Z. Emîrî, “İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejuheşî Moskoviyye*, 16, 1390 hş., s. 111; Muhsin Morselpûr, “Vezâret-i der Fetret-i Evveliyye-i Hukûmet-i İlhânî: ez Argûn tâ Bâydû”, *Mecelle-i Pejuheşhâ-yi Târîh-i İrân ve İslâm*, Sayı: 11, 1391 hş., s. 108-109.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 128; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 141; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa‘îd Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty., 296; Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm ‘Ukaylî, *Âsârü’l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseynî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş., s. 281; Nâsireddîn Münşî-i Kirmânî, *Nesâ‘imü’l-Ashâr min Letâ‘imü’l-Ahbâr der Târîh-i Vüzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseynî Urmevî), Tahrân ty., s. 107; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 238; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, s. 42-43; Kadyânî, *Ferheng-i Câm‘i-i Târîh-i İrân*, s. 462; Ali Ekber Dihhudâ, “Sa‘du‘d-Devle”, (Haz. Muhammed Mu‘ineddîn -Seyyid Ca‘fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, s. 12038; Mustafâ Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa‘düddevle”, *TAD*, XXI/33, 2003, s. 131-133; Abdusselâm Abdulazîz Fehmî, *Târîhü’l-Devletü’l-Mogûliyye fî İrân*, Dârü’l-Ma‘ârif, İskenderiye 1981, s. 175-177; Hamîd Hamîd, “Sa‘du‘d-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl”, *İrânşenâsî*, 2006/1385 hş., I, s. 104, 106.

⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi‘u’t-Tevârih*, s. 834; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 367; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 135; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 160; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 600; Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, s. 305-306; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 448; Reşidüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, s. 181; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 247; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, s. 109; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, s. 47.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 351; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 141-142; Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, s. 299; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 446.

⁴⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 310-311; Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, s. 82.

imzalar böylece yarlığ tamamlandı. Askerî işlerde yarlığ, Ulus Emîr'nin emriyle ve onun gösterdiği düzen ile şekillendirilirdi.⁴⁷

Geniş yetkilere sahip olan vezâret makamındaki kişinin her an hayatî tehlikesi vardı. İlhan Hülegü döneminde vezir Seyfeddîn Bitikçi'yi katledildikten sonra Şemseddîn Cüveynî'yi vezir olarak atamış ve Cüveynî, katline kadar vezâret makamı ile Sâhib-i Dîvânlık makamını şahsında toplamayı başarmıştı. İlhanlı vezir ve Sâhib-i dîvânları içinde Şemseddîn Cüveynî, İlhanlıların Nizâmu'l-Mülk'ü gibi âlim, edib ve teşkilatçı bir kişi olup; vazifesi sırasında İlhanlı devletini bir düzen altında tutmak için yoğun çaba sarf etmiş, İran Moğollarını bir devlet halinde teşkilatlandırmış ve nihayet 1282 senesinde İlhan Argun'un emri ile katledilmiştir.⁴⁸

Azil ve yeni atama durumlarında tabii devletlerin kadrolarına mensup olan büyük memurların, itirazlarını içeren dilekçe niteliğindeki belgeleri İlhanlı merkezindeki konu ile ilgili bürokratlara arz ettikleri bilinmektedir. Böylece tabii devletler için merkezden yapılan tayinlerde, merkeze bağlı olan tabii devlet memurlarının itiraz ve şikâyet hakkını kullanmaları bize bürokratik hiyerarşide aslında İlhanlı merkezinin referans alındığını göstermektedir. Ayrıca bu durum, tabii devletlerin ne derece merkezî sisteme bağlı olduklarının da bir kanıttır. İlhanlı devleti bürokrasisi bağlı devletlerin bürokratik alandaki hürriyetini kısıtlamakta ve aslında bağlı devlet kadrolarını görünürde bağımsız fakat resmîyette tamamen kendine bağlı hale getirmiştir. Şikâyetlerin doğrudan merkezdeki sâhib-i dîvâna yapılması gerçekte onu, bağlı olsun veya olmasın tüm İlhanlı devletinin sâhib-i dîvânı yapmaktadır. Böylece bağlı devletlere atanmış olan vezir konumundaki devlet adamları, aslında merkezdeki sâhib-i dîvâna yardımcı olan memurlardan başka bir şey değildiler. Bu dönemde pervâneler, vezirler ve vergi memurları İlhanlı devletinin merkezî işlerini kolaylaştıran kişiler haline gelmişlerdi. Yine bu dönem içerisinde kaynaklar, Selçuklu sultan ya da şehzâdelerinden çok Türkiye Selçuklularını bünyesinde görev yapan memur sınıfından bahsetmektedir. Selçuklu hanedânı bu dönemde sembolik bir duruma düşmüş, devlet işleri, İlhanlıların atadığı ya da onay verdiği kişilerce İran Moğolları yararına idare edilmeye çalışılmıştır.

2.5. Niyâbet-i Vezâret Makamı

İslamiyetin İlhanlı yöneticileri tarafından kabulünden sonra devlet teşkilatında görülen bir dîvândır. Vezirin işlerinin yoğunluğu azaltmak için

⁴⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, s. 423,428; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 213.

⁴⁸ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 73-92; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 210; S. Porkârî, "Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dînî İlhanân", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî 'Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1381 hş., s. 50.

bir memura verilmiş bu daireye, niyâbet-i vezâret denilmiştir. Vezir nâibi olan bu memur, dîvândaki işleri vezire hulasa ederek onu bilgilendirirdi. Bu nâibin başlıca görevi dîvân defterlerini, dustûr ve ruznamçeleri varidat ve masrafları kontrol etmektir. Vezir nâibi, vezirin yoğun olduğu zamanlarda dîvân işlerine bakar, evrak ve defterlere pervânesini koyardı.⁴⁹

Dönem hakkında bilgi veren *Târih-i Olcaytu* adlı eserde 1307 senesinin olayları anlatılırken Şemseddîn Cüveynî'nin nâibi olan Sâhib Tâceddîn Kazvîni isimli bir şahsın vefat ettiğinden bahsedilmesi, bize vezâret makamında niyâbet sisteminin Şemseddîn Cüveynî'nin vezirliğinden itibaren mevcut olduğunu göstermektedir.⁵⁰ Bu dönemde devletin başında bulunan İlhandan sonra idarenin en yetkili kişisi olan vezir, ülkenin en güçlü ve nüfuzlu kişisi idi.⁵¹ Bu durum vezirin aşırı derecede yoğun çalıştığı ve bir niyâbet makamına ihtiyaç duyduğunun da en güzel kanıtıdır.

2.6. Dîvân-ı İstifâ, Defterdâr-i Memâlik veya Müstevfî Makamı

Dîvân-ı İstifâ, devletin mali işlerinin idare edildiği devlet dairesi olup mali hesaplar, maaşlar ve bunlarla ilgili defterlerin ve kayıtların tutulduğu dîvândır.⁵² İran Moğolları kuruluş dönemlerinde ve sonraki dönemlerinde müstevfilik makamı için, Mansıb-ı istifâ ya da İstifâ-yi Memâlik gibi mali terimler kullanmışlardır.⁵³ İlhanlı devletinde ilk defa teşkilatlı mali bir daire sisteminin düşünen Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî olmuştur. Ondan önce malî işleri detaylı bir şekilde hesap ve kayıtlara uygun olarak tespit eden bir sistem yoktu. İlk Defterdâr-i Memâlik makamının sahibi, Nahçivânî tarafından hesaplardaki dürüstlüğü övülen Seyyid Sadruddîn Hamza olmuştur. Hülegü'nün Bağdad, Irak ve Azerbaycan seferlerinden sonra üç sene dîvân zabtı tutulmamıştı. Bunun üzerine Şemseddîn Cüveynî, hesaptaki yeteneği ve siyâkat yazısıyla dîvân kayıtlarını tutmakta maharetli Hoca Cemâleddîn Münşî ile malî işleri tanzim için görüş ve bu husus hakkında bir takım kararlar alınmıştı. Geçmiş olan üç sene zarfında Şemseddîn Cüveynî'nin al tamgasıyla vilâyet ve muhassıllara gönderilen berâtların dîvâna geri gönderilmesi istenmiş, böylece malî konular kayıt

⁴⁹ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 122-125; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 213.

⁵⁰ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 74.

⁵¹ Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, s. 14.

⁵² Kadyânî, *Ferheng-i Câmi-i Târih-i İrân*, s. 390; Meryem Gül, *Hârimşahlar*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014, s. 115; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", s. 84.

⁵³ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 94-105; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 213; Emîn, *İstulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 139.

altına alınmaya çalışılmıştır. Bu malî yazışmalar yani berâtlar, Cemâleddîn Münşî'ye verilmiş ve gelen bu evrak bir deftere kaydedilmiştir.⁵⁴

Bu dönemde müstevfilerin siyâkat yazısını bilmeleri zorunlu idi. Müstevfi, dîvânında defter-i câmi, defter-i mukarrer, defter-i avarice, defter-i haracî, mukarrer-i dîvân, defter-i kânûn, defter-i tevcihât, defter-i ruznamçe isimleri ile mevcut yedi defter siyâkat yazısı ile tutulmuştur.⁵⁵ Müstevfiler, eyaletlerdeki varidatı vezirlerin emirleriyle ve maiyetindeki memurlar aracılığıyla serşomâr, hâneşomâr, bağşomâr ve kopçur adındaki vergileri tahsil ederlerdi. Bu dönemde yetişkin erkekler hane vergisi ödüyorlardı. Bu sisteme serşomâr adı verilmişti.⁵⁶ İlhanlılar malî sistemleri, malî kanunları kendilerinden önceki devletlerden almış, vergi sistemini düzenli bir hale getirmişlerdir. İlhanlılar, hazineye ait arazi ile bazı vergi tahsilini iltizam usulüyle yaparlardı ayrıca arazileri mukataalara taksim etmişlerdi.⁵⁷

2.7. Dîvân-i İşrâf, İşrâf-i Memâlik Makamı

İşrâf kelimesi sözlükte, yükseğe çıkmak, yüksekten ve tepeden bakmak; hâkim olmak; gözetlemek, denetlemek; bir şeyden haberdâr olmak; yakın olmak gibi manalara gelmektedir.⁵⁸ İlhanlılar zamanında Dîvân-i İşrâf, teftiş görevi olan önemli dîvânlardan biriydi.⁵⁹ Bu dîvânın başındaki kişi, genel teftiş yetkisine sahip olup memleket dâhilinde dîvâna ait işlerin denetimi ile görevliydi. Kendisine ayrıca Müşrif-i Memâlik de denilmekte idi. Hiç bir şey müşrifin teftişi dışında kalamazdı. Gerekli görüldüğünde Müşrif-i Memâlik'in emri altında olan ve işrâf denilen memurlar vilâyetleri teftiş ederlerdi. İlhanlıların ilk zamanlarında bu vazifenin doğu ve batı işrâflığı olarak iki kısım olduğu bilinmektedir. Hülegü, İran'a geldiği zaman Moğolların batı memleketlerinin işrâfı Cemâl Has Hacib idi. Bu makamda

⁵⁴ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 127-129; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 214-216; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", s. 80.

⁵⁵ Emîn, *İstûlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 219; Muhittin Serin, "Siyâkat", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 291-292; *Medhâl*, s. 216; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 90-91; C. Elitaş-O. Güvemli-O. Aydemir-M. Erkan-U. Özcan-M. Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008, s. 95.

⁵⁶ Kenanoğlu, M. M., "Vergi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIII, s. 55.

⁵⁷ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950, s. 554; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 217; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, s. 59, 64; Mes'ûd Ferşidniyâ-Sûsen Rahmânyân, Ferşidniyâ, Mes'ûd – Rahmânyân, Sûsen, "Mâlîyât der Devre-i İlhânân", *Âmûzeş-i Târîh*, Sayı: 1, 1388 hş., s. 35.

⁵⁸ Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasıt, I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986, s. 449; Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982, s. 559.

⁵⁹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 390; Meryem Gül, *Hârimzahlar*, s. 118.

görevli kişi, teftiş işlerinde hazine ve asker maaşlarını tetkik ile suiistimal yapılmamasına dikkat eder ve dîvân erkânı onun fikrinden faydalanırdı. Vazifesine ait dîvân kayıtlarında Müşrîf-i Memâlik'in nişân ve pervânesinin bulunması gerekirdi. Tayin olunacak memurların tayin hususları hakkında İşrâf-i Memâlik'in görüşüne başvurulurdu. İşrâf-ı Memâlik bütün muamelâta ve memurların ahlak, mesai ve seciyelerinden haberdar idi. O, vilâyetlere göndermiş olduğu müşrifler aracılığı ile vilâyetlerdeki malî durumu bilirdi.⁶⁰

2.8. Nâzır-ı Memâlik Makamı

İlhanlılarda bu görevde olan kişi, büyük dîvân işlerini tanzim ve malî işlere ait hazine işlerini düzenlerdi. Emirlerin, tümen beylerinin ve dîvân kâtiplerinin ve farklı memur sınıflarının maaşlarını verir, rütbe ve memuriyetlerin hakkında görüşü alınırdı. Bütün dîvân evrakı ve berâtlar çeşitli dîvân defterleri kânûnnâmeler, bu üst düzey memurun pervânesi ile yazılırdı. Bu görevlinin emri altında vilâyetlerde memurlar bulunmaktaydı.⁶¹

2.9. Uluğ Bitikçi ve Münşî-i Dîvân-ı Bozork Makamı

Uluğ Bitikçi'nin başkanlığını yaptığı Dîvân-i İnşâ, devletin yazışma işlerinin yapıldığı dîvândır.⁶² Uluğ Bitikçi, İlhanlı büyük dîvânının başkâtibiydi, bu görevli dîvândan çıkan emirleri, kararları yazar, dîvâna ait malî işleri takip ve tahsil işiyle meşgul olur, dîvân azaları ile görüşür ve görüşünü beyan ederdi. Dîvânın varidât ve masarifât defterlerini denetler ve dîvân kayıtlarını zapt ederdi. Uluğ Bitikçi, dîvân işlerinin en üst mevkiisi durumunda idi. Eyâletlerde bulunan dîvânların bitikçilerini yani kâtiplerini Uluğ Bitikçi seçer verilmesi lazım gelen berât ve belgelerde Uluğ Bitikçi'nin müsaadesiyle yazılırdı.⁶³

İlhanlı devleti dîvânındaki bitikçiler ve bahşiler tarafından yazılan ferman ve emirler gönderilecek milletlerin dil ve yazıları ile yazıldıktan sonra gönderilirdi. Bağdad ve Irak-ı Arab taraflarına gidecek emirler Arapça, Fars lisanı konuşan ya da resmî yazı dili Farsça olan memleketlere, devletlere Farsça, Türklere ve Moğollara kendi dilleri ve yazılarıyla fermanlar gönderilirdi. Bundan dolayı İlhanlı dîvânında çeşitli dil ve yazıları bilen

⁶⁰ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 111-114; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 218; A. Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 89-90; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 139, 220.

⁶¹ Nahçivânî, *Dustûr-ül Kâtib*, II, s. 108-111; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 219; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 90;

⁶² Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, s. 390; Meryem Gül, *Hârimzşahlar*, s. 109.

⁶³ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 105.108; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 219; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 90; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 31; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, s. 128.

farklı din ve mezhebe mensup Bahşiyân ve Bitikçiyân-ı Dîvân denilen kâtipler inşâ dairesinde çalışırlardı. Bahşilerin en kıdemlisi ilhanın yanında olan, Moğol hükümlerini ve hükümlere ait yazıları bazen bizzat yazmak ve bazen yazdırmak ile sorumlu olan Moğol Ahkâm Kâtibi idi.⁶⁴

Uluğ Bitikçi'nin gözetiminde dîvân işlerinin yapıldığı resmî daire, İnşâ-i Memâlik veya Dîvân-i Resâil olarak adlandırılırdı. Bu dîvânda herkesin mevki ve rütbesine göre farklı terimler kullanırdı.⁶⁵ Bu dairenin inşâ işlerine kimse müdahale edemezdi. Uluğ Bitikçi, nasıl münasip görürse öyle yazılır, onun maiyetinde bir kalem heyeti bulunurdu. Bu kalem heyeti, yüksek mertebede âlim kişilerdi. Büyük dîvân münşisi, dîvândan aldığı maaşından başka berât, menşûr ve misallerden de inşâ hakkı isminde bir maaş alırdı. İlhanlılar, diğer devletlerle Farsça, Uygurca ve Arapça yazışma yaparlardı, fakat Farsça daha sık kullanılırdı. Mengü Kaan döneminde Papa'ya yazılan mektup, Ögedey Kaan'ın Sultan Alâaddîn Keykubâd'a göndermiş olduğu mektup Farsça ve Sultan Ahmed Teküder'in Mısır'a gönderdiği mektup ise, Arapça yazılmıştı. İlhanlıların nüfuzu altındaki milletlere giden yazışmalar çoğunlukla Farsça olarak düzenlenirdi.⁶⁶

2.10. Niyâbet-i Hazret Makamı

Türkiye Selçuklular, Moğolların nüfuzuna girdikten sonra Konya'da Selçuklu sultanının nâibliğinden başka, Moğolların da Konya'da bir nâibi vardı. Bu Moğol naibine, Nâib-i Hazret ve makamına da Niyâbet-i Hazret denilmekteydi. Bu suretle nâib tayini sadece Selçuklulara has olmayıp diğer Moğol hâkimiyeti altında bulunan tüm devletlerde ve hatta İlhanlılarda bile mevcuttu. Nâib, memleketteki tüm halkından Han'ı haberdâr ederdi. Köseadağ savaşıdan sonra Nâib Şemseddîn Isfahanî, Batu Han'ın yani Sayın Han'ın yanına gittiğinde Batu Han ona Selçuklu memleketlerinin Moğollar adına niyâbetini de vermişti. Bu suretle Şemseddîn Isfahanî hem Selçukluların hem de Han'ın Selçuklu ülkesindeki nâibi konumuna yükselmiş, daha sonra ise niyâbet-i hazret makamına sahip olduğu halde Selçuklu vezirliğine de getirilmiştir. Şemseddîn Muhammed Isfahanî katledildiğinde Altın Orda hükümdarı Batu Han, bir elçi göndermiş, bu elçiyi Isfahanî'nin katillerini bulması için görevlendirmiş, ayrıca Selçuklu sultanını da yanına davet etmiştir. Bu sırada Anadolu'da üç kardeş İzzeddîn, Rükneddîn ve Alâaddîn hükümet ettikleri için bunlar, Batu'nun davetine en küçük kardeşleri Alâaddîn'i göndermişlerdir. Cimri hadisesinden sonra İlhanın yanından gelen Meliku'l-Umerâ Celâleddîn Müstevfî, Moğollardan

⁶⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 219-220.

⁶⁵ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 220.

⁶⁶ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 221.

getirdiği yarılıkla niyâbet-i saltanat mevkisinin de kendisine verildiğini beyan etmiştir. Daha sonra İlhanlı nâibliği Selçuklu saltanat nâibliği ile birleşmiştir. İlerleyen dönemde Mücireddin Emirşah'ın, her iki niyâbeti kendisinde topladığı görülmektedir.⁶⁷

2.11. Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây Makamı

Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây, İlhanların has arazilerinin işlerinin yapıldığı idaredir.⁶⁸ Dalay, Türkçe ve Moğolca'da okyanus, deniz, engin çöl manasına gelen bir sözcük olup, bazı unvanlara verildiği gibi Dîvân'a ait araziye ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır.⁶⁹

Sonuç

Ortaçağ Moğol devletlerinin askerî disiplinleri ve uyguladıkları politikaları onları başarılı kılan etken olarak görülse de, aslında bu başarının arkasında yatan ve bu ortamı hazırlayan düzenli bir teşkilat sisteminin olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda İlhanlı dîvân teşkilatı kendine has özellikleri ile hem kendiden önce Yakınoğu coğrafyasında var olan Türk-İslâm devletlerinin uygulamalarını, hem de Çin ve Uygur devlet sistemlerini bünyesinde bir araya getirmesi ile dîvân teşkilatına yeri bir duruş kazandırmıştır. Şüphesiz ki, idarî düzen açısından bu özgün dönemin kökeni İslâm öncesi Türk devlet teşkilatına ve Sâsânî devlet sistemine kadar uzanmaktadır.

İncelememizde 1256-1295 yılları arasında İlhanlı idarî dîvânlarını, işleyişleri ve hitap ettiği devlet işleri doğrultusunda aktarmaya çalıştık. 1295 tarihinden sonra Gâzân Han'ın hâkimiyeti zamanında devlet işlerinde ve iktisadî hayatta önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu reformlardan İlhanlı dîvân teşkilatı da muhakkak etkilenmiştir.

İlhanlı devlet teşkilatını diğer Ortaçağ Yakınoğu devletlerden farklı kılan en önemli özelliği, bu dönemin bir etkileşim, gelişim ve dönüşüm çağı olmasıdır. XIII. yüzyıl kaynaklarının Moğol askerî harekâtlarının tahrip edici yanına oldukça yoğunlaşması, aslında İlhanlı yönetiminin her alanda

⁶⁷ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, (Haz. Mükremin Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 200-201; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'ud-Düvel*, II, (Yayınlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 95; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 94.

⁶⁸ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, s. 390-391; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogül*, s. 134,143-144.

⁶⁹ Aksayalı Mehmed Oğlu Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neş; Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s. 182.

yenilikçi bir sentez anlayışını merkeze alan siyasetini perdelemektedir.

Ortaçağ sürecinde Yakındoğu idare sistemi içerisinde İslâmiyet'in ortaya çıkışı ne kadar önemli ise Moğol istilası sonrasında İlhanlı devletin bu coğrafyada zuhuru da bu idarî sistem için önemli bir değişim dönemi olmuştur. Özellikle İlhanlıların bıraktığı dîvân uygulaması İlhanlılardan sonra Timurlular, Safevîler ve Osmanlılar gibi güçlü devletler tarafında örnek alınacak ve geliştirilecektir. Diyebiliriz ki İlhanlı dîvân sistemi; gelişimin yaşandığı, idarî teşkilat tarihinden ayrılmaz bir değişim çağıdır.

Kaynakça

- Abdülazîz-ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381.
- Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasit I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986.
- Aksayalı Mehmed Oğlu Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neş; Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Çev. M. L. Kaya, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- Baron, Edward, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, Çev. Ali Asger Hikmet, İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.
- Barthold, W., "Cengiz Han", *İA*, *MEB* Yay., III, MEB Basımevi, İstanbul 1979, 91-98.
- Benâketî, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-Tevârih*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş.
- Ca'ferî, Seyyid Muhammed Mehdî – Derrî, Necme, "İcâd-i Dîvânihâ-yi Hukûmetî der İslâm be Teklîdî ez İrânîyân", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsân Dânişgâh-i Şehîd Bâhner Kirmânî*, Sayı: 20, 49-77.
- Dayı, Özkan, "Câmiü'üt-Tevârîh'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSD*, 55, Erzurum 2015, 239-255.
- Dayı, Özkan, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *Current Research in Social Science*, III, 2015, 63-68.
- Dayı, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, Altınordu Yay., Ankara 2020

- Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982.
- Devlet, Nadir, “İlhanlılar”, *DGBİT*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay., IX, İstanbul 1993, 63-102.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Sa’dü’l-Devle”, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12038.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Tamga”, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Elitaş, Cemal- Güvemli, Oktay–Aydemir, Oğuzhan–Erkan, Mehmet–Özcan, Uğur–Oğuz, Mustafa, *Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008.
- Emîn, Şemîs Şerîk, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Honer-i İrân, Tahrân 1357 hş.
- Erkan, Muhammed, “Târîh-i Hesâbdârî”, *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 30-33.
- Ersoy, Feyzi, “Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *SÜTAD*, 22, Konya 2007, 393-404.
- Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II, 107-176.
- Fehmî, Abdüsselâm Abdulazîz, *Târîhü’l-Devletü’l-Mogûliyye fî İrân*, Dârü’l-Ma’ârif, İskenderiye 1981.
- Ferşîdniyâ, Mes’ûd – Rahmânyân, Süsen, “Mâliyât der Devre-i İlhanân”, *Âmûzeş-i Târîh*, Sayı: 1, 1388 hş., 33-38.
- Furûgbahş, Ahmed, “Se Dîvân-i Mohm der ‘Ahd-İlhânî”, *Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Cogrâfyâ*, 1383 hş., 80-86.
- Gregory Abû’l Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I-II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- Gül, Meryem, *Hârimzâhlar*, Bağaziçi Yay., İstanbul 2014.
- Gündegül, A. P. “İlhanlılarda Sikke Formları”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 919-927.
- Hamîd, Hamîd, “Sa’dü’l-Devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl”, *İrânşenâsi*, 2006/1385 hş., 1, 101-117.

- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Dustûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'îd Nefisî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsîyi 'Amîd*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1349 hş.
- Hâtemî, Ahmed-Arabof, Arzû, "Mogûlsitizî 'Atâ Melik Cuveynî der Târih-i Cihânguşâyî", *Târih-i İrân*, 66, 1389 hş., 27-48.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, (Haz. Mükremin Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, Dergâh Yay., İstanbul 2005.
- İbn-i Belhî, *Farsnâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1384 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Tesîr-i Ferheng ve Temeddun-i İrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1386 hş.
- Kalkaşendî, Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, VIII, Dâr'ul Mısriyye, Kahire 1340-1922.
- Kazvînî, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târih-i Guzide*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Vergi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 52-55.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târih-i Vüzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty.
- Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Göngören, Yol Yay., İstanbul 2015.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Farsî I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş.
- Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i İrânî ve Te'sîr-i Ân der Temeddun-i İslâm ve Garb*, Çâphâne-i Peymân, Tahrân 1323 hş.,
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'üd-Düvel*, I-II, (Yayınlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

- Nahçivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976.
- Ögel, Bahaeddin, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 89-90.
- Petruşevsky, I. P., *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl*, I-II, (Trc. Kerîm Keşâverz), Tahrân 1344 hş.
- Porkârî, Sâlih, "Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dinî İlhânân", *Faslnâme-i 'İlmî-Pejûheşî 'Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1381 hş., 43, 44-61.
- Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbal, Tahrân 1374 hş.
- Serin, Muhittin, "Siyâkat", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 291-292.
- Seyfî Herevî, Seyf b. Muhammed, *Pirâste-i Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş.
- Seyyid E. Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhânân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş.
- Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Siretu's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa'dî, Tahrân 1366 hş.
- Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvîni, Asâf Hân, *Târih-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecc), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.
- Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990.
- Tokan, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Divân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015.
- Tuysuz, Şaban Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.
- Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düddeve", *TAD*, 2003, XXI/33, 125-142.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988.

Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979.

Yılmaz, Bülent, *Celayirliler Kabile-Devlet*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

Zebihullah-i Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, I-V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.